

2. CRNA GORA U ERI KOMPETITIVNOSTI

Nevenka Glišević*

Sažetak: Vrijeme u kome danas živimo je vrijeme promjena u pogledima na svijet, na vrijednosti, društvene i političke strukture i ključne institucije. Jedna od najvećih promjena je globalizacija, koja ima za posljedicu nova rastuća tržišta, nove tehnologije i nove centre moći. Brišući i slabeći granice između nacionalnih tržišta, globalizacija je značajno uvećala konkurenciju, a zahtjevi potrošača u pogledu kvaliteta svakog dana postaju sve kompleksniji. Globalna ekonomska i finansijska kriza danas ima, a imaće i u budućnosti mnogostrukih implikacije na svjetsku ekonomiju. Sve će to, u značajnoj mjeri, opredjeljivati opšti privredni ambijent Crne Gore u budućnosti.

Cilj ovog rada je da se, pogleda usmjerenog naprijed, sadašnjost Crne Gore posmatra kroz prizmu budućnosti postavljanjem pitanja: Šta bi danas trebalo uraditi da bi kroz tridesetak godina Crna Gora bila onakva kakvu želimo? Jasno je da je prognoze nezahvalno raditi, jer budućnost nije nikome sasvim poznata i svaka prognoza je uvijek rizična. Ali, kako ekonomija pretpostavlja mozaik pretpostavki, ovom prilikom, ne upuštajući se u kvalitativne pokazatelje, pokušaću da, na bazi svega što sam pročitala, vidjela, čula i doživjela, dam viziju, odnosno svoje viđenje Crne Gore u eri kompetitivnosti.

Ključne riječi: *država, razvoj, preduzetništvo, slobode, konkurencija, preporuke*

Abstract: Nowadays we live in time of changes in the view on the world, value, social and political structures and key institutions. One of the biggest changes is globalization that results in new growing markets, new technologies and new power centers. Canceling and weakening the boundaries between national markets, globalization has significantly increased competition and customer demands, in terms of quality, every day are becoming more complex. Global economic and financial crisis now has, and will have in the future multiple implications on the world economy. All this, in a considerable extent, will determine the general economic environment of Montenegro in the future.

The aim of this paper, with the view toward future, is to observe Montenegrin present through the prism of the future, asking questions: what should be done now in order to gain Montenegro as we want it through thirty years? It is clear that the forecasts are ungrateful work, because the future is not very well known to anyone and any forecast is always risky. But as the economy assumes a mosaic of assumptions, with this occasion, not engaging in

---

* Prof. dr Nevenka Glišević, Ekonomski fakultet, Univerzitet Crne Gore, Podgorica

qualitative indicators, I will try to give vision, namely my vision of Montenegro in the competition, based on everything I have read, seen, heard and experienced.

Key words: *state, development, entrepreneurship, freedom, competition, recommendation*

2. 1. POLAZIŠTE

Danas, u periodu svjetske ekonomske krize i savremene kritike ekonomskog neoliberalizma, ponovno postaje aktualno pitanje uloge i odgovornosti država na nacionalnom i međunarodnom nivou.

U uslovima kada privreda jedne zemlje i njeno tržište nijesu uravnoteženi, kada domaći aktualni i potencijalni preduzetnici nemaju dovoljno iskustva, znanja ni kapitala, potrebna je država koja će im dati podstrek i impuls, pružiti orijentaciju i viziju. Uloga države u savremenoj tržišnoj ekonomiji jeste, dakle, u stvaranju povoljnog ambijenta za ostvarivanje bržeg privrednog razvoja i društvenog preporoda, na način što će pokrenuti inicijativu i kreativnost ekonomskih subjekata, dati im slobodu, uskladi ti, usmjeriti i pomoći njihove aktivnosti da u punoj mjeri razviju potencijale i energiju.

Polazeći od Lajbnicove teze da je „sadašnjost bremenita prošlošću a trudna budućnošću”, smatram da se, da bismo govorili o položaju Crne Gore u budućnosti, moramo osvrnuti na sadašnjost i skorou prošlost.

Ekonomija Crne Gore je posljednjih nekoliko godina (prije početka svjetske krize) počela da bilježi pozitivan, rastući trend gotovo svih ključnih parametara. Ona je mogla da bude i više nego dovoljna za dinamičan privredni razvoj i poboljšanje životnog standarda stanovništva. Nove investicije dolazile su i donosile nova znanja, obezbjeđivan je snažniji protok ljudi i mogućnost da se, kroz nove firme, Crna Gora afirmiše kao prostor koji se snažno mijenja i razvija, kao atraktivno mjesto za ulaganje i dolazak stranaca, ne samo zbog turizma već, istovremeno, zbog razvijanja biznisa. Stopa ekonomskog rasta bila je jedna od najbržih.

Danas, u uslovima kada je međunarodni ekonomski ambijent znatno izmijenjen kao posljedica svjetske ekonomske krize, jasno je da je Crna Gora, kao mali i otvoreni sistem, izložena uticajima sa globalne scene, što implicira slabljenjem njenih performansi razvoja. Usporava se ili se odlaže dio najavljenih investicija, reducira se kreditni potencijal, a kamatne stope su povećane tako da je otežan pristup kreditima kako sektoru privrede tako i sektoru stanovništva. Kao posljedica takvih kretanja smanjena je ukupna potrošnja a time i podsticaj proizvodnji.

2. 2. VIZIJA

Ekonomsko povezivanje i povećanje kompetitivnosti Crne Gore na globalnom tržištu

Crnu Goru u budućnosti vidim kao malu, ali razvijenu jaku državu sa otvorenom ekonomijom, malom i racionalnom administracijom, efikasnom i produktivnom privredom sa visokom stopom rasta DBP-a, transparentnim pravilima, politi-

kom preduzetničkog informacionog društva znanja koje je integrisano u šire tržište, posebno tržište Evropske unije. Riječju, Crnu Goru vidim kao državu koja će ostvariti potrebne uslove za optimalno funkcionisanje društva i svih njegovih segmenata i blagostanje svojih građana i koja će biti demokratski, odgovoran i konstruktivan dio regiona i sastavni dio Evrope.¹

Da bi se ovakva vizija ostvarila, Crna Gora treba da bude zasnovana na principima globalne ekonomije koja pretpostavlja da država postaje sve više ekonomska, a manje politička jedinica! U uslovima globalne ekonomije, mala, ali moćna država Crna Gora, zahvaljujući svojoj otvorenosti i fleksibilnosti sistema, koja omogućava lakše prilagođavanje očekivanim eksternim uticajima, nižim troškovima i većim benefitima, ima šanse za ekonomski uspjeh.

2. 3. CILJ RAZVOJA

Cilj razvoja jeste povećanje blagostanja svakog stanovnika Crne Gore²

U vezi sa ovako postavljenim ciljem postavlja se pitanje: Šta pretpostavlja blagostanje i kako ga ostvariti? Među ekonomistima ne postoji saglasnost po ovom pitanju. Dok jedni smatraju da je dovoljno povećati životni standard putem povećanja prihoda, drugi smatraju da treba razvijati ljudski kapital. Tako, na primjer, rješenje problema blagostanja Semjuelson vidi u primjeni nove tehnologije, razvijanju duha preduzetništva i novatorstva. Pigu, na primjer, posmatra blagostanje kao subjektivno, ali mjerljivo osjećanje, jer zavisi od toga koliko se čovjek dobro osjeća, odnosno koliki je stepen zadovoljstva prilikom upotrebe raspoloživih dobara. Po njegovom mišljenju, nivo blagostanja u društvu zavisi od veličine nacionalnog dohotka i njegove raspodjele. Sen (2004) započinje svoja istraživanja razlikovanjem ekonomskog rasta i ekonomskog razvoja. Ekonomski rast predstavlja rast društvenog proizvoda koji omogućava što više dobara, bez obzira na to šta se dešava sa ljudima koji proizvode i konzumiraju ova dobra. Ekonomski rast povećava per capita prihode. Ekonomski razvoj uključuje korišćenje ljudskih mogućnosti, odnosno ljudski razvoj. Ljudski razvoj pretpostavlja poboljšanje kvaliteta života svakog pojedinca, odnosno poboljšanje životnog standarda i može se posmatrati kao širenje stvarnih sloboda koje ljudi uživaju. Bolji životni standard podrazumijeva: povećanje prihoda; rast kvaliteta ishrane i stanovanja; širenje i povećanje kvaliteta zdravstvene zaštite, dužinu života, obrazovanje i socijalno osiguranje; povećanje mobilnosti, sigurnosti, ekonom-

¹ Veselin Vukotić se već više godina zalaže za ovaj koncept Crne Gore, ističući njegove prednosti. Uostalom, u Agendi ekonomskih reformi i razvoja Crne Gore 2007-2011. godine, koju je radio Institut za strateške studije i projekcije, date su osnovne smjernice za ostvarivanje uspješne mikrodržave Crne Gore.

² Kao cilj neću postaviti utilitarističku tezu „najveća sreća za najveći broj ljudi”, zato što smatram da je sreća subjektivno, nemjerljivo osjećanje, tako da država može uticati na stvaranje elemenata sreće, ali na sreću nikako.

skih i političkih sloboda; pismenost, razvijanje kulture i svega onoga što daje direktan doprinos kvalitetu života svake individue. Stiglic je, govoreći o tranziciji (1999), upozorvao: „Nije stvar u tome da se uspostavi tržišna privreda, već da se poboljša životni standard i postave temelji održivom, ravnomjernom i demokratskom razvoju”.

Jasno je da postoji dvosmjerna veza između prihoda i ostalih elemenata kvaliteta života. Jer ukoliko su ljudi nepismeni, gladni i bolesni, to će uticati na njihov nizak prihod. Ali, i obrnuto, nizak prihod može biti glavni razlog za nepismenost i loše zdravlje, odnosno sposobnosti pojedinca. Lično smatram da GDP nije jedina, ali je vrlo važna, ako ne i najvažnija komponenta blagostanja jer predstavlja okvir za rješavanje problema ljudskog razvoja. GDP možemo posmatrati i kao sredstvo za postizanje blagostanja. Ovo stoga što smatram da nizak GDP i nizak dohodak per capita znače siromaštvo. Zasigurno, siromaštvo i oskudica sužavaju ljudima vidike, a ljudi skučenog duha ne mogu projektovati novo napredno društvo. Sljedstveno tome, kada govorim o ulozi države u povećavanju blagostanja, prvenstveno mislim na mjere koje preduzima za podsticanje privrednog razvoja i povećanje GDP-a kao agregatne mjere uspješnosti rasta i razvoja. Otuda je, na praktičnom nivou, ključno pitanje: Kako povećavati GDP, odnosno, kako povećavati ukupnu vrijednost proizvedenih dobara i usluga u Crnoj Gori?

2. 4. ZADACI KOJE TREBA OSTVARITI

Da bi se postavljeni cilj ostvario, odnosno da bi se GDP povećao, prije svega je nužno povećati kompetitivnost Crne Gore na globalnom tržištu.

Prema mišljenju Portera³, kompetitivnost predstavlja mogućnost i sposobnost određenog entiteta da pobijedi, da ostvari uspjeh i blagostanje u određenom vremenskom horizontu. Da bi Crna Gora povećala svoju kompetitivnost, ključni joj je zadatak da poveća svoje konkurentne prednosti i takmičarske strategije kako bi poboljšala svoju poziciju na globalnom tržištu.

Konkurentnost je višedimenzionalni fenomen koji se odnosi kako na nivo preduzeća tako i na nivo sektora i privrede u cjelini. Prema definiciji OECD-a, konkurentnost je mjera sposobnosti zemlje da u slobodnim i ravnopravnim tržišnim uslovima proizvede robe i usluge koje imaju prođu na međunarodnom tržištu, uz istovremeno zadržavanje i dugoročno povećanje realnog dohotka stanovništva. U

---

³ Michael E. Porter je profesor na Univerzitetu Harvard i svjetski priznati stručnjak za problem kompetitivnosti. Napisao je veliki broj djela na ovu temu, od kojih su najznačajnija: *How competitive forces shape strategy*, Harvard business Review, March/April; *Competitive Strategy*, Free Press, New York, 1980; *Competitive Advantage*, Free Press, New York, 1985; (ed.) *Competition in Global Industries*, Harvard Business School Press, Boston, 1986; *From Competitive Advantage to Corporate Strategy*, Harvard Business Review, May/June 1987; *On Competition*, Boston: Harvard Business School, 1998; *The Competitive Advantage of Nations*, Free Press, New York, 1990.

globalnoj ekonomiji, koju karakteriše otvorenost i integracija, konkurentnost ima ključnu ulogu kako u razvijenim zemljama tako i u zemljama u razvoju.

Prema tradicionalnim teorijama, koje potiču od Adama Smita i Davida Rikarda, međunarodna konkurentnost države objašnjavala se teorijama međunarodne razmjene koja se bazirala na komparativnim prednostima. Suština komparativnih prednosti ogleda se u obavljanju međunarodne razmjene na način što svaka zemlja proizvodi za svjetsko tržište onu robu koju, među mnogim mogućim robama, proizvodi najekonomičnije. Međutim, današnju globalnu ekonomiju je teško objasniti tradicionalnim teorijama, tako da Porter predlaže novu teoriju konkurentnosti, prema kojoj nacionalno blagostanje nije naslijeđeno, već je stvoreno strateškim izborima. To znači da se, za razliku od prošlosti kada se razvoj zemlje objašnjavao komparativnim prednostima, poput jeftine radne snage i prirodnih resursa, danas osnovom za ekonomski razvoj smatraju uslovi zasnovani na ljudskom kapitalu, infrastrukturi, visokoj tehnologiji i inovacijama. Konkurentnost, dakle, zahtijeva strategije zasnovane na znanju, dobro poznavanje potrošača, saradnju među preduzećima, spoljnu orijentaciju i pozitivan konstruktivan odnos između vlada i privatnog sektora.

U svakom slučaju, za Crnu Goru je najbolje da obezbijedi konkurentnost koja pretpostavlja održiv rast produktivnosti vođen kombinovanim korišćenjem komparativnih prednosti (turizam i poljoprivreda, koja je usko sa njim povezana, energetika i stvaranje visokoobrazovanih stručnjaka) i kvalitetnih strategija poslovanja preduzeća, vodeći, naravno, računa o makroekonomskom i mikroekonomskom okruženju.

2. 5. MAKRO I MIKROUSLOVI KONKURENTNOSTI

Makrokonkurentnost podrazumijeva konkurentnost nacionalne privrede u cjelini, a odnosi se na sposobnost ostvarivanja većih faktorskih dohodaka u uslovima kada su domaća preduzeća izložena neposrednom uticaju međunarodne konkurencije. Temelj ove konkurentnosti se stvara tako da zemlja ostvaruje ravnotežu ili suficit u trgovinskom bilansu, uz istovremeno ostvarivanje faktorskih dohodaka kojima može konkurisati dohocima zemalja sa kojima se dominantno odvija njena spoljnotrgovinska razmjena.

Makroekonomski uslovi su:

- poslovno i radno okruženje;
- konkurencija i regulativa,
- tržište rada;
- porezi;
- otvorenost za trgovinu i direktna strana ulaganja;
- infrastruktura;
- obrazovanje i sposobnosti;
- inovacija i kreativnost, što pretpostavlja ulaganje i primjenu znanja;
- cijene i troškovi (komunalije, inflacija, troškovi poslovanja, energetske troškovi);
- transakcioni troškovi;

– bankarski sistem (pristup kreditima i finansijama, tržište novca, preduzetnički kapital, kamatna stopa).

Prema mišljenju Portera (1990), korijen konkurentnosti je u prirodi okruženja u kojem preduzeća djeluju. Konkretno, veća je vjerovatnoća da će preduzeća biti konkurentnija ako postoje sljedeći uslovi:

– strategija i rivalstvo: postoji otvorena i snažna konkurencija između lokalnih preduzeća, a lokalno okruženje podstiče efikasnost, investicije i nadgradnju;

– uslovi faktora: lokalno okruženje omogućava firmama visokokvalitetne i specijalizovane informacije, uključujući ljudske resurse; fizičku infrastrukturu; novac; naučnu i tehnološku infrastrukturu, informacijsku infrastrukturu i prirodne izvore;

– uslovi potražnje: postoji jezgro potrošača sa sofisticiranim potrebama koje omogućavaju preduzećima razvoj inovativnih, visokokvalitetnih proizvoda;

– povezane i industrije podrške: umjesto izolovanih industrija postoje klasteri koji obuhvataju sposobne, lokalne dobavljače i preduzeća u povezanim oblastima.

Mikrokonkurentnost. Koliko god je dobro, makroekonomsko okruženje nije dovoljno, jer bogatstvo nastaje na mikroekonomskom nivou privrede. Mikrokonkurentnost se odnosi na konkurentnost preduzeća, kao njihovu relativnu prednost nad drugim preduzećima, a utemeljena je na kvalitetu organizacione kulture, operativnim praksama i strategijama preduzeća, relativnim cijenama i kvalitetu proizvoda u odnosu na ponudu drugih prodavača.

Ono o čemu posebno treba voditi računa je da su niski troškovi poslovanja ili viši rast faktorske produktivnosti tipični činioci mikrokonkurentnosti. Preduzeća kojima se kvalitetnije upravlja, sa boljom kontrolom troškova, boljim stimulacijama zaposlenih, većom inovativnošću i kreativnošću, imaju višu produktivnost i konkurentnija su, te doprinose rastu privrede kao cjeline. Isto tako, strategije preduzeća koje se odnose na inovacije: razvoj proizvoda, novi načini proizvodnje, nova inostrana tržišta, a prije svega, ulaganje i razvoj ljudskog kapitala kao najvažnije investicije u poslovanje i razvoj, daju najbolje rezultate.

2. 6. KLJUČNI POKRETAČI RAZVOJA I RESURSI EKONOMIJE

Iako Crna Gora mora voditi računa i o makro i o mikrouslovima konkurentnosti čini se da, prije svega, aktivnosti Vlade treba usmjeriti na: razvoj tehnologije i novog znanja, odnosno nauke i obrazovanja; podsticanje preduzetništva i inovacija; formiranje i razvoj institucija; vladavinu prava; kulturu i, što je zaista bitno za Crnu Goru kao ekološku državu, ekologiju.

Nauka i obrazovanje predstavljaju ključnu polugu povezivanja komparativne prednosti, s jedne strane, sa strateškim izborom, s druge strane. Nauka i sistem obrazovanja, njihov kvalitet i obim su, u današnjem vremenu informatičkog društva, važni pokretači promjene načina razmišljanja u smislu podsticanja kreativnosti i

inovativnosti, novog shvatanja ekonomskih sloboda i preduzetništva, a time predstavljaju ključne potencijale razvoja.

Kvalitet nauke i obrazovanja je posebno važan za malu zemlju kakva je Crna Gora. Nažalost, nauka u Crnoj Gori trenutno stagnira, a u nekim elementima i nazaduje. No, s obzirom na to da se za 21. vijek kaže da predstavlja eru znanja, gdje vladaju novi zakoni konkurentnosti, novi oblici organizacije poslovanja i nova pravila „igre”, a znanje postaje temeljni ekonomski resurs, to je najvažnije da se ostvare uslovi za brzo generisanje novih znanja i sposobnosti za njegovu najdjelotvorniju praktičnu primjenu, odnosno uslovi koji će osigurati vodeću ulogu znanja u dugoročnom razvoju Crne Gore kako bi se, između ostalih, ostvario cilj: preobražaj Crne Gore u društvo znanja. Jer znanje je temelj kontinuiranog i održivog privrednog, društvenog i kulturnog napretka, a povećanje kvaliteta života moguće je samo u društvu znanja.⁴

Preduzetništvo predstavlja energiju razvoja. Zato prioritet na koji skrećem pažnju jeste stvaranje preduzetničkog društva u Crnoj Gori.⁵ Stiglic (1999), kada analizira propuste procesa tranzicije, upozorava da bi umjesto kampanje za privatizaciju bilo mnogo korisnije da se akcenat stavi na preduzetništvo, jer samo znanje, inventivnost i inovacije mogu privredu da izvuku iz krize.

Po mišljenju Šumpetera (1983), krize u kapitalizmu nastaju, prije svega, zbog „zastarijevanja i sužavanja preduzetničkih funkcija”. Funkcija preduzetništva sastoji se u reformisanju ili revolucionisanju sistema proizvodnje korišćenjem inovacija. Osnovni problem kapitalizma Šumpeter vidi u nestanku klasičnog preduzimača, zbog razdvajanja funkcije vlasništva od funkcije rukovođenja. Na mjesto preduzimača i njegove inicijative dolaze rentijeri i plaćeni izvršioци koji nijesu spremni da se bore za stalno snižavanje troškova proizvodnje i uvođenje inovacija u proizvodnji. Otuda je veoma bitno da se u Crnoj Gori razvije preduzetnički duh, a preduzimačima, koji predstavljaju motornu snagu društva, da puna sloboda i maksimalno smanje barijere. Međutim, u vezi s tim, moram naglasiti da Crna Gora mora računati na promjenu mentalnog sklopa ljudi, a tu promjenu je najteže ostvariti. U stvari, ljudi u Crnoj Gori nikada nijesu voljeli i još uvijek ne vole mnogo da se bave biznisom. Mnogo više vole da se bave politikom. Na pitanje: Zašto je to tako? Moj odgovor bi bio: *prvo*, zato što je to tradicija Crnogoraca i njihovog mentalnog sklopa (negdje ranije pročitala sam podatak da je prije Drugog svjetskog rata u Sloveniji na 10 stanovnika dolazio po jedan zanatlija, dok je u isto vrijeme u Crnoj Gori na svakih 50 stanovnika dolazio jedan zanatlija i on, po pravilu, nije bio crnogorske nacionalnosti); *drugo*, svakako se radi o nekoj vrsti prestiža, a svakako i ekonomskom interesu.

⁴ Ovom prilikom neću se detaljnije baviti ovim izuzetno važnim fenomenom jer je obrazovanje i njegov značaj za razvoj Crne Gore predmet istraživanja kojim ću se baviti u drugom dijelu projekta vezano za razvoj ljudskog kapitala.

⁵ Detaljno o ideji kako crnogorsko društvo okrenuti ka stvaranju i biznisu vidjeti u: Agenda ekonomskih reformi i razvoja Crne Gore 2007-2011. godine, koju je radio ISSP iz Podgorice, 2007.

Snižavanje javne potrošnje. Kada je u pitanju razvoj preduzetništva, mora se imati u vidu da je njegova ključna prepreka visoka javna potrošnja. Naime, država, preko poreza, smanjuje profit kao osnovni motiv privređivanja čime destimulativno utiče na razvoj preduzetništva. Svakako, ukoliko je državna administracija glomaznija, to će i porezi, odnosno sve vrste nameta, biti veći, što logično povećava barijere za razvoj preduzetništva, jer veliki nameti smanjuju konkurentsku sposobnost preduzeća, a time i njihov opstanak na tržištu. Osim toga, visoki nameti, usljed prevelike državne potrošnje, imaju i druge negativne posljedice, kao što je, na primjer, povećavanje sive ekonomije. Siva ekonomija povećava potrebu za regulacijom od strane države, što opet vodi povećavanju i širenju administracije i javne potrošnje i smanjenju motiva za razvoj preduzetništva.

Činjenica je da je problem visoke javne potrošnje prisutan u Crnoj Gori i da, zaista, predstavlja prepreku razvoju preduzetništva. Jednom je Jozef Šumpeter rekao da je kriza nekada dobra, jer izlučuje unutrašnje otrove koji razjedaju privredni organizam. Čini se da je, kada je Crna Gora u pitanju, u krizi, kao otrov, prvo isplivao problem javne potrošnje i to treba posmatrati kao šansu da se problem riješi.

Institucije su ključni faktor razvoja Crne Gore. Za razliku od mnogih koji institucije posmatraju kao zamjenu državne kontrole novim vidom kontrole, Vukotić (2002) ih posmatra kao „okvir koji podstiče inovacije, preduzetništvo, biznis i uspjeh, okvir koji podstiče pojedince na nova pregruća”. Prema mišljenju Majkla Portera, prosperitet nacije, pored stabilnosti institucionalnog okvira, u velikoj mjeri zavisi od smjera institucionalnih promjena. Otuda se, prilikom izgradnje i razvoja institucija u Crnoj Gori, strogo mora voditi računa, jer institucije imaju izuzetnu važnost iz sljedećih razloga: *prvo*, obezbjeđuju zaštitu imovinskog prava i ekonomske olakšice, čime se stvara stimulacija za primjenu nove tehnologije i iskorišćavanje uspješnijih načina proizvodnje; *drugo*, država postaje važan učesnik u ekonomiji, jer mora brinuti o primjeni pravila ekonomske igre, pri čemu Vlada mora stvoriti okruženje u kome većina igra po ekonomskim pravilima, ali pravilima koja nijesu nesnosna za ekonomske učesnike; *treće*, institucije su važne, jer su bliske ideologiji, ili psihologiji i socijalnom sastavu ekonomske zajednice, tako da pomažu formiranju shvaćanja poštenja i pravilnog ponašanja, što je jako bitno s aspekta odluka i reagovanja ljudi u različitim situacijama. Prema tome, nesporno je da institucije čine okvir privrednog ambijenta. Fleksibilne i efikasne institucije, koje u savremenim uslovima trpe uticaje brzih promjena na globalnom tržištu, u velikoj mjeri mogu štiti ekonomiju kako bi dostigla visok potencijal rasta. Pravilan izbor institucija dovodi do većeg ekonomskog rasta, prosperiteta države i dobrobiti za sve njene članove.

Kada su institucije u pitanju, pristalica sam stavova ekonomista evolucionista koji zastupaju koncept da se prilikom izgradnje institucija mora voditi računa o različitostima, karakteru ljudi i potpuno drugačijim etičkim kodeksima koji preovlađuju u pojedinim društvima, za razliku od pristupa koji zastupaju međunarodne organizacije koji se odnosi na mehaničko presađivanje institucija iz jednih područja u

druga bez obzira na njihovu različitost. Crna Gora je, kao i većina zemalja u tranziciji, primijenila princip koji zastupaju međunarodne organizacije što nije dalo dobre rezultate, pa se posljedice i danas osjećaju. O ovome se posebno mora voditi računa prilikom daljeg razvoja institucija u Crnoj Gori, posebno kada su u pitanju neformalne institucije. Na izuzetnu važnost i specifičnost karaktera neformalnih institucija za Crnu Goru upozorava Vukotić (2003). On ukazuje na značaj socijalnih normi, odnosno pravila koja su proizašla iz tradicije i iskustva u Crnoj Gori. Socijalne norme upoređuje sa saobraćajnim znacima koji utiču na ponašanje ljudi, na brzinu i pravac kretanja. Crna Gora treba da stvara institucionalne aranžmane koji omogućavaju najmanje transakcione troškove, mogućnosti za kreaciju, inovaciju i preduzetništvo i zaštitu individualnih sloboda. Na praktičnom nivou, ovo znači zalaganje za podsticanje preduzetništva i institucionalno jačanje značaja humanog kapitala (Vukotić, 2002). Za Crnu Goru, kao malu državu, veoma je bitno da razvija institucije koje će biti veoma fleksibilne i vrlo prilagodljive eksternim promjenama, a sve u cilju povećanja konkurentnosti crnogorske ekonomije.

Vladavina prava. Ono o čemu se posebno mora voditi računa prilikom stvaranja institucionalnog ambijenta u Crnoj Gori jeste vladavina prava. Vladavina prava, u prvom redu, znači jačanje osnovnih vlasničkih prava i zaštitu ugovora. Uostalom, zakoni i institucije su pokazatelji zrelosti društva o čemu veoma treba voditi računa u Crnoj Gori, posebno s aspekta integracije sa Evropskom unijom, koja se bazira na načelima slobode, demokratije, poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda, odnosno na vladavini prava. Vladavina prava, na jednoj strani, onemogućava diskrecionu moć pojedinca i vlasti, a, na drugoj strani, daje sigurnost i podstiče aktivnosti preduzetnika i investitora. U tom smislu, vladavina prava je od izuzetnog značaja za kreiranje povoljnog ambijenta za privlačenje SDI kao instrumenta podsticanja proizvodnje, rasta zaposlenosti, razvoja infrastrukture i smanjenja siromaštva. Riječju, vladavina prava predstavlja uslov daljeg razvoja CG na putu evropskih integracija.

Na značaj vladavine prava ukazuje i Fridman koji je početkom 90-ih godina svim privredama u tranziciji savjetovao „privatizujte, privatizujte, samo privatizujte”, da bi danas priznao da nije bio u pravu, jer se pokazalo da je vladavina zakona „vjerovatno elementarnija od privatizacije”. Ćulahović (2008) ukazuje na činjenicu da se brzorastuće i spororastuće zemlje u Istočnoj Aziji razlikuju zavisno od kvaliteta institucija, mjenenog u odnosu na ulogu zakona, zaštitu vlasničkih prava, poštovanje ugovora i efikasnost i poštenje birokratije.

Ekologija. Danas je, kako na naučnom nivou tako i među donosiocima odluka i sve više političarima i javnošću uopšte, prihvaćena činjenica da čovjek u urbanoj sredini živi sa vazduhom smanjenog i vodom sumnjivog kvaliteta, sa bukom koja prekoračuje normative za ugodan život, sa hranom u kojoj ima viška hemikalija i antibiotika, sa pogoršanim uslovima rada i života i prijetnjom koju klimatske promjene predstavljaju za ljude, živi svijet i životnu sredinu uopšte.

Zdrava životna sredina, kao faktor koji utiče kako na razvoj privrede tako i direktno na svakog pojedinca i bez koje nema kvalitetnog života, predstavlja komparativnu prednost Crne Gore kao ekološke države. O tome posebno treba voditi računa u budućnosti, jer je prostor Crne Gore veoma ograničen a tražnja za njim je sve veća. Otuda se nameće potreba „oblikovanja” svijesti ljudi i edukovanja javnosti, političara i donosilaca odluka i sektora privrede o postepenoj, ali radikalnoj promjeni odnosa prema prirodi, društvu, drugom čoveku, prema svijetu i životu uopšte, putem stvaranja nove vrijednosne matrice.

Kultura. Među ekonomistima sve više postoji saglasnost da se za krupne ekonomske probleme rješenja sve češće moraju tražiti u vanekonomske sferama društvenog života kao što je kultura, vrijednosni sistem i moral, odnosno fenomenima koji su, na prvi pogled, udaljeni od ekonomije. Kultura utiče na donošenje mnogih ekonomskih odluka. Na primjer, ona bitno utiče na odluke o potrošnji, štednji, radu, obrazovanju, odnosu prema vlastima i biznisu. Smatram da ovo posebno važi za Crnu Goru u kojoj je jak uticaj neformalnih institucija i u kojoj će, u globalnoj perspektivi i na dugi rok, blagostanje stanovnika u velikoj mjeri zavisiti, prije svega, od kulturne matrice i morala.⁶ Crna Gora treba svoju nacionalnu kulturu da koristi kao osnov za stvaranje nekog nacionalnog brenda i, u tom smislu, kultura se mora posmatrati kao resurs i jedna od ključnih varijabli za postizanje uspješnosti strategije rasta i razvoja Crne Gore.

Politika. Na kvalitet donesenih odluka i kvalitet miljea za ekonomsku politiku presudno utiču rješenja izbora konstitucionalne strukture Crne Gore, u prvom redu, izbora između predsjedničke ili parlamentarne vlade.⁷ Uvažavajući mnoge socijalne, ekonomske, kulturne i tradicionalne specifičnosti, kao alternativa sadašnjem, parlamentarnom političkom sistemu u Crnoj Gori nudi se uvođenje predsjedničkog sistema. Imajući u vidu prednosti i nedostatke jednog i drugog sistema, kao i probleme sa kojima se susreće Crna Gora, prvenstveno, povodom previsoke javne potrošnje i glomaznog političkog aparata, smatram da će Crnoj Gori u eri kompetitivnosti više odgovarati predsjednički sistem.

Predsjednički sistem ima dva bitna institucionalna obilježja: *prvo*, stvarna moć donošenja odluka podijeljena je između različitih političara koji su odvojeno i direktno odgovorni biračima, odnosno, predsjednički sistem je baziran na striktnoj primjeni doktrine razdvajanja moći i zaštite od političkih zloupotreba; *drugo*, održavanje pozicije ne zavisi od većinske podrške u skupštini, što, sa svoje strane, slabi podsticaje da se održe stabilne koalicije. Predsjednički sistem jača konkurenciju između različitih birača, kao i različitih političara, što ima za posljedicu: *prvo*, političari se između sebe bore mnogo žešće, jer su direktno odgovorni prema biračima i, *dru-*

⁶ O ovome detaljnije u knjizi: Vukotić V., *Psihofilozofija biznisa*, CID, Pogdorica, 2003.

⁷ Među prvima koji razvija ovu tezu i ukazuje na njene prednosti u Crnoj Gori je Vukotić, o čemu sam već pisala u članku *Dileme tranzicione teorije i prakse sa posebnim osvrtom na Crnu Goru*, Miločer, 2008.

go, jača konkurencija između birača implicira redistribuciju prema manjini. Ovo, sa svoje strane, povećava oportunitetni trošak za javna dobra koja se nedovoljno pružaju. S druge strane, predsjednički sistem omogućava manje rente, manju korupciju i značajno manju javnu potrošnju.

Parlamentarni režim povlači manje konkurencije između birača i manje konkurencije između političara koji predlažu politike nego predsjednički režim. Parlamentarni režim vodi redistribuciji transfera i većoj koristi za većinu, odnosno izdašnjim welfare programima i većoj ponudi javnih dobara. S druge strane, parlamentarni režim znači veću veličinu vlade, veću javnu potrošnju, što ometa dugoročne investicije. Osim toga, on uvijek ne znači odgovoran i efikasan sistem vladavine prava. Naprotiv, često, u situaciji slabe izvršne i zakonodavne moći, a sa jakim neformalnim grupama, korupcija postaje prirodan način rješavanja konflikta između različitih materijalnih interesa.

Otuda proizilazi da politička konkurencija može biti dobra ili loša. Može biti dobra za obezbjeđivanje javnih dobara, ali loša za sistem renti i obrnuto. Prema tome, univerzalno konstitucionalna forma ne postoji, što znači da različita društva mogu biti u boljem položaju sa jednim ili drugim političkim režimom.

Kada je Crna Gora u pitanju, smatram da bi režim predsjedničke vlade imao prednosti iz sljedećih razloga: *prvo*, Crna Gora je mala zemlja, sa malim brojem stanovnika a opterećena je prevelikom javnom potrošnjom i pretjerano velikom birokratijom. Prevelika i pri tom neefikasna birokratija predstavlja rak-ranu na privrednom organizmu, tako da, sa tolikom birokratijom, društvo ne može biti zdravo; *druugo*, u Crnoj Gori je veoma prisutna korupcija i, *treće*, tradicija je ljudi u Crnoj Gori da veličaju jakog čovjeka i stvaraju kult ličnosti, tako da se predsjednička opcija smatra sigurnijom opcijom.

2. 7. NOSIOCI KONKURENTNOSTI

Danas, a ubuduće smatram sve više, nosioce konkurentnosti čine i činiće mala i srednja preduzeća (MSP) kao sektor u kome dolazi do ponovnog spajanja funkcije vlasništva i funkcije upravljanja i vraćanja vodeće uloge preduzetnika i preduzetničkih vještina. Dollinger (2003) ističe da MSP predstavljaju osnovne nosioce društveno-ekonomskog razvoja, najvitalniji su i ekonomski najefikasniji dio privrede koji treba da preuzme inicijativu u oblasti razvoja, primjene inovacija i tehničko-tehnološkog napretka, povećanja produktivnosti i konkurentnosti privrede. Osnovna komparativna prednost MSP je u tome što su fleksibilna, mogu brzo da se adaptiraju na promjene i da zadovolje zahtjeve tržišta. Uostalom, razvoj MSP je upravo ono što je prisutno u Evropi i svijetu i ono na čemu treba bazirati dalji privredni i ekonomski razvoj Crne Gore. Ekonomski teoretičari i praktičari u Crnoj Gori se u mnogo čemu ne slažu, ali u jednom su saglasni: MSP treba da čine okosnicu privrednog razvoja Crne Gore iz razloga što je to ključni faktor razvoja privrede, pokretač strukturnih privrednih reformi, značajni činilac smanjenja nezaposlenosti, generator porasta konkurentnosti i smanjenja trgovinskog deficita.

Da bi se doprinjelo rekonstrukciji i privrednom razvoju Crne Gore, malim i srednjim preduzećima je neophodna, bar u početku, podrška od strane države. Podrška se ogleda kroz razne konsultantske aktivnosti i specijalizovane institucije za finansiranje. Ovo je od izuzetnog značaja, jer se na taj način razvija poduzetnička aktivnost i tržišna privreda koja je interesantna za ulazak stranog kapitala. Kada je u pitanju uloga države u unapređenju ovog sektora, moguća je aktivna podrška preduzetničkoj inicijativi u realizaciji programa pokretanja i širenja novog biznisa i investicionih ideja kroz sljedeće aktivnosti: jačanje preduzetničkog duha i stvaranje domaće preduzetničke klase; stvaranje stimulativnog ambijenta za razvoj MSP i eliminisanje biznis barijera; jačanje institucionalne i finansijske podrške; smanjivanje poreskih stopa; stimulisanje konkurentnosti i promocija izvoza; stimulisanje inovacijske i tehnološke konkurentnosti; promjene u oblasti obrazovanja i obuke u cilju stvaranja kvaliteta radne snage; stimulisanje razvoja i korišćenja informaciono-komunikacionih tehnologija i inoviranje radno-pravne regulative; suzbijanje sive ekonomije i neloyalne konkurencije, korupcije i nekvalitetne ekonomske regulacije.

2. 8. UMJESTO ZAKLJUČKA

Da bi se ostvarila vizija Crne Gore kao male, ali jake i razvijene države, od ključnog značaja jeste izgradnja adekvatne institucionalne infrastrukture, obezbjeđivanje vladavine prava i stvaranje optimalnih uslova za konkurentnost kao održivi rast produktivnosti, koja je vođena kako komparativnim prednostima tako i kvalitetom strategija i poslovanja preduzeća na koju utiče i makroekonomsko i mikroekonomsko okruženje.

Šanse za konkurentnost Crne Gore vidim u turizmu koji treba da postane generator razvoja i rasta ukupnih ekonomskih aktivnosti, poljoprivredi koja je usko povezana sa turizmom, finansijskom posredovanju, energetici i, naravno, stvaranju visokoobrazovanih stručnjaka.

Smatram da, zaista, možemo očekivati da će Crnu Goru u eri kompetitivnosti karakterisati: visok GDP; rast životnog standarda svakog stanovnika; konkurentno (nisko) fiskalno opterećenje zarade; veći stepen ekonomskih sloboda; razvijen preduzetnički duh i radno vaspitanje ljudi; niska stopa nevoljne nezaposlenosti; smanjenje rada i zapošljavanja u sivoj ekonomiji; rješavanje fenomena korupcije; snižavanje javne potrošnje; pravna država i vladavina prava i reduciranje socijalne polarizacije. Naravno, neke od ovih fenomena Crna Gora će morati da ostvari kao uslov ulaska u EU, a neke kao uslov da bi opstala u eri kompetitivnosti.

Crna Gora jeste mala država, ali kao otvorena ekonomija može da iskoristi sve prednosti koje male države mogu imati: veći stepen komunikativnosti; lakšu organizaciju prostora; manje ukupne troškove saobraćaja; intenzivnije korišćenje prirodnih resursa; bržu mobilizaciju i manju osjetljivost na iznenađenja. Uostalom, već danas se, pod uticajem procesa globalizacije, stvara svijet bez granica, u kome prostorna veličina i brojnost stanovništva ne utiču na ekonomsku sposobnost zemlje.

LITERATURA

- [1] Agenda ekonomskih reformi i razvoja Crne Gore 2007-2011. godine. Institut za strateške studije i projekcije, Podgorica, 2007.
- [2] Bodie, Z.: *Počela ulaganja*, Mate, Zagreb, 2006.
- [3] Carothers, T.: *The End of the Transition Paradigm*, Journal of Democracy, V. 23, N. 1, 2002.
- [4] Čulahović, B.: *Ekonomija svijeta – trendovi, rast i razvoj*, Ekonomski fakultet-Sarajevo, 2008.
- [5] Dollinger, M. J.: *Entrepreneurship, Strategies and Resources*, Prentice Hall, 2003.
- [6] Joksimović, Lj.: *Političke institucije i izbori politika*, Ekonomski anali br 157, 2003.
- [7] North, D.: *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge, University Press, 1990.
- [8] CANU: *O Agendi ekonomskih reformi*, Podgorica, jun 2004.
- [9] Colin, Robins: *The Challenge of Change*, Profile, London, 2003.
- [10] Henderson, D.: *The Role of Business in the Modern World*, IEA, London, 2004.
- [11] Horvat, B.: *Dinamični gospodarski razvoj*, Dom i svijet, Ekonomski fakultet, Zagreb, 2007.
- [12] Šumpeter, J.: *Teorija ekonomskog razvoja*, Progres, Zagreb, 1983.
- [13] Nathan, R.: *Schumpeter and the Endogenous of Technology*, Grace, 2000.
- [14] Ohmae, K.: *Nova globalna pozornica – izazovi i prilike u svijetu bez granica*, Mate, Zagreb, 2007.
- [15] Porter, M. E.: *The Competitive Advantage of Nations*, Free Press, New York, 1990.
- [16] Sen, A.: *Razvoj kao sloboda*, Beograd, 2004.
- [17] Stiglic, Džozef E.: *Protivrečnosti globalizacije*, SBM – x, Beograd, 2004.
- [18] Stiglitz, J.: *Towards New Years Transition*, paper for the Annual Conference on Development Economics, World Bank, 1999.
- [19] Vukotić, V.: *Preduzetnička ekonomija i tranziciona paradigma*, Preduzetnička ekonomija, Vol. 1, Podgorica, 2002.
- [20] Vukotić, V.: *Psihofilozofija biznisa*, CID, Pogdorica, 2003.

